

МОВНА СТІЙКІСТЬ І МОВНА СТАБІЛЬНІСТЬ

У статті розглянуто поняття мовної стійкості як риси індивідуальної і колективної мовної поведінки, важливої для збереження стабільності національної мови в конфліктній двомовній ситуації. Підкреслено необхідність формування україномовних середовищ як протидії гегемонії російської мови.

Поняття мовної стійкості і мовної стабільності не належать до термінологічних, але в українській соціолінгвістиці можуть у перспективі набути поширення, оскільки позначають надзвичайно актуальні для аналізу нашої мовної ситуації явища.

У пострадянському мовознавстві перші дослідження відповідної проблеми належать члену-кореспонденту НАН України Орестові Ткаченку [6, с. 14-18]. Дослідник розрізняє обидва поняття, вживаючи словосполучення *мовна стійкість* для характеристики індивідуальної або групової мовної поведінки. Стосовно національної спільноти ця риса виявляється у збереженні колективної вірності своїй мові, що дуже важливо для виживання народу в умовах бездержавності. Поняття ж *мовної стабільності* О. Ткаченко застосовує на позначення становища, в якому перебуває мова.

«Мовна стабільність і мовна стійкість народу – різні речі, – зазначає мовознавець. – Втративши свою мовну стабільність, народ завдяки мовній стійкості може поступово повернути й свою мовну стабільність, навіть зміцнити її. Втративши мовну стабільність і не маючи або не виробивши мовної стійкості, народ може втратити навіть найстабільнішу і найпливовішу, найпоширенішу в світі мову» [6, 1990, с. 3].

В історії європейських народів можна знайти чимало прикладів колективної мовної стійкості народу, завдяки якій йому вдалося за складних політичних обставин протистояти мовно-культурній асиміляції.

Одним з найяскравіших є досвід басків, які зберегли донині найдревнішу в Європі мову. Сучасний дослідник історії басків пише про їхню дивовижну здатність ще з доісторичних часів поєднувати «пасивний опір та гнучкість щодо асиміляції, яка дала їхнім нащадкам змогу залишатися самими собою і пізніше, за панування інших чужинців» [5, с. 51]

Серед слов'янських народів міцну опірність асиміляційній імперській політиці виявляли поляки в період втрати державної незалежності. В середовищі польської еліти в цей час поширеним було ставлення до російської мови як до мови завойовника, вживання якої навіть у спілкуванні з її носіями вважалося проявом колаборантства.

В епістолярній спадщині Елізи Ожешко знаходимо такі самохарактеристики її мовної поведінки в російському оточенні у м. Гродному, де вона мешкала: «Я пережила десятьох генерал-губернаторів і тут, під їхнім носом, порядкувала в домі виключно польськомовному і ніколи, за жодних обставин, жодного слова

російською не промовила» [8, с. 292-293]. Або такий фрагмент: «Однак дуже цікаво було б довідатись, чи ті, котрі пописують «обережні» депеші, змогли б у маленькому місті, яким є Гродно, де кожна людина сидить, як на пательні, перед очима всіх, так само «обережно», як пишуть депеші, читати польській молоді лекції по-польськи і, будучи визнаною в Росії письменницею, до якої росіяни постійно йшли з візитами і яку закидали листами, ніколи жодного слова ні до кого ані усно, ані писемно не вимовила по-російськи» [8, с. 292-293].

Маємо чимало свідчень того, що подібне протистояння впливові російського комунікативного середовища не було поодиноким випадком індивідуальної стійкості, а колективною рисою мовної поведінки польської шляхти, що жила на території підросійської Білорусі й України. Пор., зокрема, характеристику письменника Теодора-Томаша Єжа з праці В. Дорошевського: «Російську мову автор і ціле шляхетське середовище, з якого походив і в якому минуло його дитинство й рання юність, сприймав як мову ворога. З тією мовою з почуттєвого погляду його нічого не пов'язувало, російське не було оповите чарами, навіть у російській літературі він не був достатньо начитаний» [8, с. 297].

Мовна стійкість у зазначених ситуаціях була проявом духовного опору поневоленню, оскільки перехід на мову окупанта є кроком до компромісу з ним, пристосування до нерівноправних стосунків, тобто певною мірою і прийняття приниженого становища своєї мови.

За інших умов - умов рівноправних міжнаціональних стосунків - прояви мовної стійкості в комунікативних ситуаціях двомовного соціуму часом трактуються негативно - як нетолерантність щодо співрозмовника. Так, польський учений Адам Демартін, описуючи характер міжмовних стосунків у селах із змішаним населенням на території польсько-українського порубіжжя, зазначає: «Якщо в даному селі поляк був супершовіністом, то не говорив по-українському, якщо ж українець був супершовіністом, то не говорив по-польському. Натомість усі інші говорили на обох мовах» [7]. І далі дослідник доходить такого висновку: «Білінгвізм здається мені можливим тоді, коли село заселене в однаковому проценті одними й другими» [7].

Зазначену двомовну ситуацію села можна назвати рівноважною, оскільки обидві мови побутують тут як рівноправні й рівноцінні. Численна, судячи з опису, група білінгвів забезпечує потреби комунікації між двома етнічними

колективами. Водночас для збереження рівноваги у міжмовній взаємодії необхідною є наявність, поряд з білінгвами, груп «твердих» одномовців, оскільки поширення двомовності активізує інтерференційні явища в обох мовах - і українській, і польській, - а це не може не загрожувати їхній стабільності. Саме групи одномовців, що дістали негативну характеристику з боку польського ученого, виявляючи мовну стійкість, захищають стабільність кожної мови, оскільки блокують розростання інтерференційних явищ до загрозованої межі розмивання норм і переходу до стадії змішування мов.

Таким чином, рівноважність двомовної ситуації може зберігатися лише тоді, коли поряд із групами, відкритими до мовного взаємовпливу, існують групи одномовців, які, виявляючи мовну стійкість, чинять опір впливові контактної мови.

Інший розвиток двомовної ситуації, зокрема зменшення кількості одномовних осіб в одному з етнічних колективів за рахунок розростання групи білінгвів, може призвести до втрати мовної стабільності і появи змішаних форм мовлення.

Характерно, що цю ознаку Ельжбета Смулкова відносить до визначальних у вирішенні дискусійної проблеми розрізнення перехідних і змішаних говорів на порубіжних територіях. «Перехідність, - пише вона, - є наслідком тривалого спільного розвитку близькоспоріднених говірок; змішані ідіолекти можуть виникати там, де престиж однієї з мов і утилітаризм спричиняє двомовність або, як її наслідок, цілковитий перехід на другу мову, поступово все краще опановувану» [9, 29].

Слушність засад запропонованого Е. Смулковою розрізнення говірок перехідного і змішаного типу підтверджує соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації польсько-білоруського порубіжжя. Так, згідно з дослідженням білоруських говірок цього регіону, більшість білоруського населення прикордонних сіл у щоденному спілкуванні надає перевагу нелітературним формам мовлення, але якщо на польському боці кордону в побуті використовується місцева говірка, яку називають мовленням «па-просту» або «па-свойму», то на білоруському боці панує змішане російсько-білоруське мовлення, яке так кваліфікують і самі мовці. Як зазначає дослідник, «показово, що тільки на білоруському боці межі терміни «змішана мова», «мішанка» витісняють традиційні лінгвоніми «па-просту», «па-свойму» як визначення місцевого сільського мовлення. Як показують лінгвістичні дані, таке визначення досить точно відображає поступові зміни в передачі основних рис тра-

диційної сільської говірки від покоління до покоління» [2, 197].

Це ж дослідження засвідчує швидко інтеграцію носіїв білоруських говірок у польську мовну спільноту з польського боку кордону Білорусі. І якщо з польського боку кордону білоруську говірку витісняє польська літературна мова, то на своїй, білоруській, території процес занепаду говірки відбувається шляхом дестабілізації її норм і утворення змішаного російсько-білоруського типу мовлення.

Подібні асиміляційні процеси спостерігаємо у східних, південних і частково центральних областях України, де домінування російської мови призвело до занепаду не тільки українського усного літературного мовлення, а й місцевих територіальних говірок, які витіснила змішана російсько-українська субмова, відома під назвою суржик.

Перехідний характер української і білоруської двомовності, що є проміжним етапом у процесі мовного зсуву до російської одномовності, який реально загрожує обом національним спільнотам, пов'язано передусім із зникненням одномовних українських і білоруських середовищ (за винятком західноукраїнських областей), значне кількісне переважання носіїв російської мови у містах і витіснення територіальних говірок змішаними російсько-українськими і російсько-білоруськими типами мовлення в сільських місцевостях.

Так, за даними опитування, проведеного в 2000 р. в Києві, переважно російською мовою спілкується 52,5 % опитаних, а переважно українською - 10,5 %, причому тільки російську мову в усіх ситуаціях вживає 21,2% киян, а тільки українську - 4,3 % [4, с. 8].

Ми не маємо аналогічних даних щодо мовної поведінки мешканців Мінська, але матеріали III Міжнародного конгресу білорусистів містять соціолінгвістичне дослідження Жана-П'єра Жанто, проведене в 1994-1998 рр., в якому аналізується близька до розглядуваної проблема, пов'язана з виявленням мовної стійкості народу, а саме - ставлення мешканців Мінська до мови шкільної освіти дітей. Опитування показало, що в Мінську 82,5 % родин позитивно ставиться до викладання на рівних правах обома мовами - білоруською і російською.

Групи ж, які обстоюють одномовне навчання дітей, розподіляються в такий спосіб - 7 % родин виступає за обов'язкове навчання російською мовою з повним вилученням білоруської і 2 % вважає, що викладання має провадитись лише білоруською мовою.

Таким чином, підсумовує дослідник, білоруську ситуацію слід інтерпретувати як «карика-

турне протистояння двох малочисельних груп, одна з яких виступає за все російське, друга - за все білоруське. Більша частина населення - прихильники статус-кво, тобто рівноправності обох мов» [3, с. 215].

Згідно з каталонською школою, що досліджує мовні конфлікти, зокрема з іспанським соціолінгвістом Ніньолесом, у такій ситуації виділяють три можливі індивідуальні реакції мовців: дії на захист мови, що домінує (прихильники всього російського), дії на користь підлеглої мови (прихильники всього білоруського) і «апатія». На його думку, члени групи «апатії» прагнуть уникнути мовного конфлікту, ідеалізуючи двомовність. До цієї групи входять росіяни та представники інших національних меншин, але переважно її становлять білоруси (як вони себе називають), що говорять тільки російською. В середовищі останніх, згідно з каталонською теорією, набуває розвитку психологічне явище «oto odi» (ненависть до себе) або щось подібне [3, с. 216].

Перспективи української мови, хоч і виглядають оптимістичніше порівняно з білоруською ситуацією, все ж лишаються також загроженими. Слабша, порівняно з російською, позиція української мови спричинена тим, що одномовні групи її носіїв у масштабах усієї країни і в тому ж Києві становлять меншість порівняно з групами російських одномовців. Останні становлять вагомий відсоток у нинішніх структурах влади, а також більшість у прошарку тих, у чиїх руках нині зосереджується український капітал, ніби підтверджуючи висловлену сто років тому тезу Струве про те, що «капіталізм говорить російською». Через приватизовані ними засоби масової інформації Україна лишається в одному інформаційно-культурному просторі з Росією.

Загальноприйнята практика двомовних телепрограм, двомовних ведучих, запрошення на телебачення, в тім числі державне, московських дикторів, ведучих, котрі впроваджують нормативне російське мовлення, консервує асиметричну двомовність і сприяє поширенню змішаної українсько-російської мови. Влучне образне визначення суржика дав Юрій Андрухович, назвавши його кровозмісним дитям білінгвізму і точно визначивши напрям територіальної експансії змішаної субмови, - вона поширюється уже в західних областях, тоді як у східних, де вона поки що домінує, молодше покоління вже переходить на досить пристойну російську мову [1, 2].

Таким чином, значні успіхи, досягнуті в перші роки незалежності, що виявились у затвердженні державного статусу української мови

і впровадженні її, хоча й не на всій території успішному, в систему освіти, супроводжує поразка у спробах розширення національного компонента в діяльності засобів масової інформації й масової культури.

Після того як українська мова стала цілювою, вкрай необхідним кроком для її утвердження мало стати наповнення зразками усного літературного мовлення засобів масової інформації і масової культури, оскільки цим сферам комунікації, поряд із школою, належить головна роль у поширенні й закріпленні мовних норм.

Натомість російськомовні мас-медіа, що панують в Україні, значно посилили і без того сильну комунікативну потужність російської мови, що сприяє збереженню її функціональної гегемонії.

Українські міста, як і в період колоніальної залежності, є русифікаційним плавильним тиглем українського населення. Виховання молодшого покоління українців в атмосфері по-

тужного впливу російської мови і попкультури може вже протягом наступних двох десятиліть підвести Україну до білоруського варіанта мовно-культурного розвитку, а разом з цим і до політичної інтеграції з Росією.

Майбутнє України вирішать наслідки протистояння двох активних угруповань - проукраїнського і проросійського. Боротьба точиться за вплив на масу, поведінку якої значною мірою характеризує апатія, спричинена втратою мовної стійкості у попередній колоніальний період.

За такого розподілу сил нашої спільноті отримати перемогу буде нелегко. Але, згідно з афористичним висловом Ліни Костенко, «держава держить». Можливо, українській інтелектуальній еліті додасть сил усвідомлення того, що доля держави залежить від її здатності до солідарності, стійкості й організованого опору у боротьбі з новітнім мовно-культурним імперіалізмом.

1. Андрухович Юрій. «Орім свій переліг... і сіймо слово» // Урок української. - 2001. - № 7.
2. Вулхайзер Курт. Соціалінгвістичні аспекти дивергентна розвіття беларускіх гаворак сучасна польська-беларуска пагранічча // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы (Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый».- Мінск, 2001).
3. Жанто Жан Пьер. Статистический способ изучения социолінгвістической ситуации в г. Минске // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы.
4. Залізняка Ганна, Масенко Лариса. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній.- К., 2001.

5. Тищенко Костянтин. Баскійський досвід мовного будівництва // Урок української.- 2000.- № 8.
6. Ткаченко Орест. Проблема мовної стійкості та її джерел // Мовознавство.- 1990.- № 4.- С. 3-10. Його ж. До проблеми мовної стійкості // Мовознавство.- 1991.- № 2.- С. 14-18.
7. Demariin Adam. Виступ у дискусії з приводу доповіді Е. Смulkової // Dzieje Lubelszczyzny, VL- Lublin, 1992.
8. Handke Kwiryna. Czy można mówić o rusycyzmach w prywatnym języku Elizy Orzeszkowej? // Dzieje Lubelszczyzny. - T. VI, Lublin, 1992.
9. Smułkowa Elżbieta. Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym // Dzieje Lubelszczyzny.- T. VI.

L. T. Masenko

LANGUAGE FIRMNESS AND LANGUAGE STABILITY

The article discusses the notion of language firmness as a trait of individual and collective speech behavior which is important for keeping the stability of national language in a conflict bilingual situation. The necessity of forming Ukrainian-speaking environment as opposed to the Russian language domination.